

Veszély, veszteség, trauma. Magyarország 1919–1920

Tudományos konferencia, Budapest, Politikatörténeti Intézet – 2010. június 2.

Összefoglaló

Veszély, veszteség, trauma. Magyarország 1919–1920 címmel rendezett tudományos konferenciát a Politikatörténeti Intézet 2010. június 2-án.

Földes György, az intézet főigazgatója bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a történettudomány nemzeti tudomány, amelynek kettős feladata a kutatás, a megismerés, a tények feltárása, illetve a mérték megválaszolása. Ez utóbbi nélkül ugyanis nem járulhat hozzá a reális nemzeti önértékelés kialakulásához, mint ahogy akkor sem, ha nem képes távol tartani magát a napi politikai motivációktól.

A konferencia első előadója, **Hajdu Tibor** azt a kérdést tette fel: **Meddig lehetett volna megvédeni Magyarország integritását?** Hajdu úgy látta, erre – ha nem is teljes mértékben – de a végeredménynél jóval kedvezőbb feltételekkel 1917-ben nyílt volna mód utoljára. Az 1867-es kiegyezés egy olyan közjogi rendszert fektetett le, amelyet a Monarchia különböző nemzetiségei sohasem érezték magukénak, ám annak megváltoztatására az első világháborúig nem találtak külső szövetségeseket, míg a Monarchia osztrák és magyar vezető körői túlzottan tartották a belső átalakulás árát. Ráadásul a 20. század első évtizedében – az új szövetségi rendszerek kiépültével – megszűnt a Habsburgok királyságának kitüntetett, egyensúlyt biztosító szerepe az európai nagyhatalmi politikában. A világháború első éveiben elsősorban az orosz cári hadicélok számoltak a Monarchia területének megbontásával, felosztásával. A helyzet azonban az új szövetségesek hadba lépésével, a frontvonalak mozgásával együtt változott: míg Románia, Olaszország belépése újabb területeket avatott egyértelműen háborús tétté, az orosz forradalom 1917 februárjában új esélyt kínált a különbéke-kötésre. IV. Károly azonban „eltaktikázta” magát: a francia félnek Elzász-Lotharingiát ajánlotta, saját (például olasz vagy galíciai) területekről nem mutatkozott hajlandónak lemondani. Mikor mindezt a francia vezetés kiszivárogtatta, az uralkodó sietett kimagyarázni magát német szövetségese előtt.

Sipos Péter szerint azonban csak 1918 tavaszán dőlt el végleg, hogy az angol és amerikai fél is elfogadja a kontinens középső része átszabásának gondolatát, amelyben szerepe volt annak, hogy immár a német mellett a – bolsevizálódó – orosz állam elszigetelése is a tervek központi céljává vált.

Ormos Mária ehhez azt tette hozzá, hogy nekünk végünk lett volna, ha Oroszország végig a háborúban marad, végünk lett volna akkor is, ha a németek győznek, végül azonban úgy lett végünk, hogy az antant győzött. A német elképzelések ugyanis az 1918. márciusi breszt-litovszki béke után meglódtak, és a Balti-tengertől a Fekete-tengerig terjedő német befolyási övezetben Magyarország sem őrizhette volna meg korábbi helyét.

Pritz Pál Magyarország és az antant 1919 nyári diplomáciai üzenetváltásainak történetével folytatta a történeti áttekintést. Rámutatott, hogy a Tanácsköztársaság tavaszi hadjárata alaposan felborította az antantországok forgatókönyveit, amelyeknek 1918 végén, sőt 1919 folyamán sem maradt erejük arra, hogy Magyarországot megszállják. Az 1918. novemberi belgrádi konvenció nem is rendelkezik ilyenről, sőt azt nem is a magyar fél, hanem az utódállamok sértették meg, amit az antant, elsősorban a francia vezető körök – rendezési érdekeik kényszerében – nem hánytorgattak fel. A Tanácsköztársaság két hadjárata – a sikeres felvidéki és a sikertelen tiszai – csupán válasz volt arra. Júniusban az antant még hajlandóságot tettett a Tanácsköztársaság vezetőinek meghívására a békekonferenciára, de feltételül a csapatkivonást jelölte meg a visszafoglalt területekről. Két júniusi ultimátumot követően került sor Böhm Vilmos bécsi

tárgyalásaira, ahol azonban – a későbbi téves interpretációkkal szemben – nem született megállapodás. A rászédési manővert azonban ekkor már nem kellett leplezni, a Tanácsköztársaság végnapjait élte, az antant pedig világossá tette: a novemberi konvenciót tekinti érvényesnek, és Magyarországgal nem tárgyal, míg számára elfogadható kormánya nem alakul.

Peidl Gyula is ennek ismeretében állt neki a polgári, magántulajdonon alapuló társadalmi-politikai rendszer visszaállításának, és kormánya demokrata-liberális irányban való kiszélesítésének. Nem gondoskodott ugyanakkor a kormány fizikai biztonságáról, így ragadhatta el a hatalmat pár nap múlva egy maroknyi katona élén érkező mátyásföldi gépgyáros, Friedrich István. A háttérben ezt a manővert segítette a román hadsereg önmozgása, amely – a békekonferencia érdekeit is akadályozva – tovább nyomult előre az országban, illetve az antanthatalmak lagymatag fellépése utóbbi ellen. Mindezzel Magyarországon bezárult annak a lehetősége, hogy egy, az osztrákhhoz hasonló demokratikus fejlődés vegye kezdetét. Az antant – nem csekély mértékben vezetőinek gyenge politikai teljesítménye okán – komoly lehetőséget szalasztott el arra, hogy Magyarországon olyan politikai berendezkedés szilárduljon meg, amely a későbbiekben jobban sáfárkodik a nemzeti érdekekkel.

Varga Lajos Forradalom és ellenforradalmak 1918–1919-ben címen tartott előadásában felvetette, hogy a politikai élet demokratizálása lehetett volna századforduló utáni Magyarországot feszítő belső ellentmondások kezelésének alternatívája. A jelentősebb változást hozó választójogi reform azonban csak a háború végén, 1917 második felétől került a politika napirendjére, ám a vezető körök még 1918-ban is olyan magabiztosnak mutatkoztak, hogy az eredeti javaslatot erőteljesen visszanyesték.

Az 1918 őszi nyilvánvalóvá váló vereségre az uralkodó elitnek nem voltak válasza, a szociáldemokrata pártnak, valamint a Nemzeti Tanácsnak viszont volt demokratikus programja, amely szintén az ország területi egységének megőrzésével, de a nemzetiségeknek nyújtott széleskörű autonómiával számolt. Az MSZDP azonban elutasította a második forradalom gondolatát, és a szélsőbaloldali támadások, főképp a novemberben megalakuló MKP agitációjának ellenében a demokratikus berendezkedés konszolidációját tűzte ki célul.

E törekvésében nem járt sikerrel: a polgári demokratikus rendszer viszonylag késői időpontra, 1919 áprilisára tűzte ki a választásokat, amelyen három köztársaságpárti politikai erő méretetett volna meg: az MSZDP, a Károlyi-féle függetlenségek és kispártiak, valamint a Lovászi Márton vezette jobboldali párt. A választásra a Vix-jegyzék átnyújtása utáni helyzetben nem kerülhetett sor.

Ormos Mária Értelmiség-veszteség 1919 után című előadásában Jászi Oszkárt idézte, aki agyak amputációjáról, zsigeri reflexek életbe lépéséről beszélt az 1919 augusztusa utáni évekkel kapcsolatban. Magyarország ugyanis nem csupán területet, lakosságot, gazdasági erőforrásokat és érdekeltséget veszített, és vele egyetemeket, kulturális centrumokat, műhelyeket, lapokat, folyóiratokat – azok, legalábbis részben, ha nehezedő körülmények között is, az anyaországtól leválasztva, de megmaradtak magyarnak –, hanem több ezer értelmiségit is.

Ez az elveszett intellektuális érték azonban elsősorban három irányzatot érintett: a liberális, a polgári radikális és a szociáldemokrata, valamint az ezekkel szimpatizáló, vagy éppenséggel nem ellenséges gondolkodókat. Ezek voltak azok a szellemi-politikai csoportok, amelyek a századforduló idején felléptek a fennálló viszonyok megreformálásáért, az általános választójog bevezetéséért, az oktatási rendszer reformjáért, a nemzetiségek jogainak kiterjesztéséért, autonómiájáért (határváltoztatások nélkül), a földbirtok-viszonyok demokratizálásáért.

Az ellenforradalmi rezsim ezeket az irányzatokat – és a Károlyi-párti függetlenségeket – differenciálatlanul kezelte, és lényegében bárkit fenyegethetett valamiféle számonkérés, aki a politikai, vagy akár csak a tudományos-kulturális életben valamilyen szerepet vállalt, kinevezést kapott, vagy csak egy aláírt egy nyilatkozatot. Ennek eredményeképpen számosan az önkéntes vagy kényszerű emigrációt választották, köztük neves tudósok – Hevesy György, Wigner Jenő,

Teller Ede, Szilárd Leó, Gábor Dénes, Mannheim Károly, Hauser Arnold, Neumann János, Kármán Tódor, Korda Sándor, Lugosi Béla, Moholy-Nagy László –, akiknek tudományos, illetve művészi pályája Nyugaton teljesedett ki. Azok közül, akik itthon maradtak, többen kénytelenek voltak feladni eredeti hivatásukat, vagy – a 20. század folyamán nem utoljára – megalkudni helyzetükkel és lehetőségeikkel.

Egry Gábor előadásában – **Közvetlen demokrácia, nemzeti forradalom** – az 1918 őszi Erdélyben alakuló nemzeti tanácsok működését mutatta be. Az etnikailag tarka országrészben magyar, román és szász nemzeti tanácsok is alakultak, amelyek alkalmanként párhuzamosan, sőt egymással együttműködve dolgoztak. A román nemzeti tanácsok nemegyszer központi kezdeményezésre jöttek létre, ám jellemzően elsődleges célkitűzésük a béke, a helyi lakosság nyugalmanak megőrzése volt. Erre annál inkább szükség volt, mert a nemzeti tanácsok megjelenésével párhuzamosan – településenként különböző mértékben – bomlásnak indult a megszokott államhatalmat képviselő közigazgatás. Számos forrás szól feldúlt községházakról, és ritkaságszámba ment az olyan jegyző, aki a következő hónapokban a helyén tudott maradni.

A magyar és román nemzeti tanácsok szerepfelfogása eltért: a magyarok a nemzet és a forradalom ideáit igyekeztek összekapcsolni és megjeleníteni, míg a románok a nemzeti önrendelkezés megvalósításának jegyében tevékenykedtek, ami lényegében egyet jelentett az elszakadással, a szászok pedig a szászok jogainak védelmét helyezték előtérbe. Megalakulásukra rendszerint tömeggyűléseken került sor, és viszonylag nagy létszámuk is azt mutatja, hogy a nemzeti tanácsok a demokrácia tömeges megélésére adtak lehetőséget, ám egyben lezajlott a politikai közösség szétválásának a folyamata is nemzeti közösségekre. A nemzeti tanácsok működésének 1919-től a román közigazgatás kiépülése vetett véget.

Konok Péter az **erőszak kérdéseivel, az 1919-es és 1920-as vörös-, illetve fehérterrorral** foglalkozott. Mint rámutatott, mindkét fél élt a terror eszközével, azt működésében nélkülözhetetlennek tekintette, amellyel kapcsolatban számtalan sztereotípa, mítosz, felelősségelhárítás és öngazolás alakult ki az azóta eltelt 90 év során.

A vörösteror elsősorban három csoporthoz köthető, amelyek közül a Korvin Ottó és a Szamuely Tibor vezette alakulat hivatalosnak számított, míg Cserny József többször is feloszlott brigádja öntörvényű forradalmárok csapatának tekinthető. Azonban mindhárom elsősorban jellemzően védekező jelleggel, a proletárhatalom oltalmában, általában a Tanácsköztársaságot a fronton vagy a hátszágban fenyegető események nyomán, azokra reagálva lendült támadásba. A fehérterrorra viszont a szisztematikus rendteremtési és bosszúállási szándék volt a jellemző, miközben az egyes vidékeket körbejárták a Prónay Pál, Héjjas Iván, Francia Kiss Mihály által vezetett tiszti különítményesek, amelyek tevékenysége a konszolidáció előrehaladtával Horthy és Bethlen számára is egyre kényelmetlenebbé vált. Mindkét csoport rendíthetetlenül hitt saját igazában, az egyik egy progresszív-utópista jövőkép, a másik egy múltba tekintő rend- és világszép jogán lépett fel.

A számháború, amely a két terror áldozatait jegyezte fel – és róttá fel – már a kortársak idején megindult. Váry Albert 1922-ben kiadott könyve, *A vörös uralom áldozatai Magyarországon* mintegy 600-ra tette azok számát, ám az adatok részletesebb vizsgálata nyomán ennek mintegy harmadát fogadhatjuk el. A fehérterrorral kapcsolatban sokáig Böhm Vilmos adatai számítottak etalonnak, aki 5-6 ezer áldozatról írt, míg Fényes László újságíró közel 600 esetben tudta igazolni a fehérterror gyilkosságait; a valós szám mintegy 2000 körül lehet. Azonban mind a vörös, mind a fehérterror elsősorban a szegényebb, vidéki lakosság körében szedte áldozatait.

Bánki Éva **Az irodalmi emlékezet: az 1918–1920-as Magyarország ábrázolása magyar regényekben** címmel a Kosztolányi Dezső *Édes Annája* és Tormay Cecilé *Bíjdosó* könyvének elemzése alapján érzékeltette az irodalmi nyelvezet megváltozását az első világháború és a forradalmak után. A katasztrófa irodalmi feldolgozása természetesen a fegyverszünet megkötését

követően azonnal megkezdődött, és egy évtized alatt elbeszélések, regények és visszaemlékezések százai születtek meg – anélkül azonban, hogy a közösség egésze számára érvényes narratíva született volna. Annak ellenére volt ez így, hogy ezekben a kérdésekben – főképp Trianon kapcsán – a korabeli közegben szinte kötelező volt állást foglalni. Jellemzően azonban sem az *Édes Anna*, sem a *Bíjdosó könyv* nem a világháborút, hanem a Tanácsköztársaságot tette meg elsődleges történelmi háttérnek. Mindkettő egyfajta „nőtörténet”, az egyik egy nagyvárosi cselédlány megesését és gyilkosságát meséli el, a másikban Tormay önmaga feje köré sző glóriát a nőszervezet alapításának történetével. Az új elbeszélésmód, amely elveti a romantikus győzelem- vereség, pusztulás–feltámadás ellentétpárokat a hatalom, a nyelv és a szexualitás új viszonyrendszerét igyekszik újraértelmezni. Ebben a szexualitás hatalmi viszonyként tételeződik, és az ország is szimbolikus női testként jelenik meg, amelyet meggyötörnek, elidegenítenek, majd felemelnek.

Kelecsényi László azt húzta alá, hogy az **első világháború a magyar filmgyártás kevésbé kedvelt témái közé tartozik**. Bár 1915-ben megjelent az első háborús magyar némafilm, az *Ágyú és harang*, a magyar propaganda – ellentétben a némettel – nem használta ki a filmben rejlő lehetőségeket a nacionalizmus szítására, a háborús ellenségek démonizálására. A Tanácsköztársaság alatt egyetlen rövid agitációs filmecske készült *Őfelsége, a király* címmel, amely a háborút mint az ország népének a feudális rend és a kapitalizmus érdekében történő elpusztítását, feláldozását mutatta be.

A húszas években kevés film készült, míg a harmincas években megjelenő hangosfilm elsősorban a vígjáték műfajának kedvezett. Az 1933-tól szórványosan megjelenő filmek között van olyan, amely a polgári békevágyat jeleníti meg, de a harmincas évek végén már kifejezetten propagandisztikus alkotások is születtek, így a *Csákó és kalap* című 1941-es filmben a régészprofesszor úgy akar imponálni a nemeskisasszonynak, hogy katonának áll, majd miután fizikailag alkalmatlannak bizonyul, mulatságos kísérletek sorával éri el, hogy egyenruhát ölthessen, és ne állhasson semmi boldogsága útjába. A szerelmi szál ezeknek a filmeknek szinte kivétel nélkül kötelező kliséje volt.

Az ezután forgatott háborús filmek viszont elsősorban a második világháborút választották témául, nem függetlenül attól, hogy az első világháború kérdéséhez nehéz lett volna úgy hozzáányúlni, hogy a feldolgozatlan trianoni kérdéskomplexumot meg ne bolygatták volna.

A konferencia záróelőadását **Balázs Eszter** tartotta **Az újabb nemzetközi történetírás a háborúból való „kimenésről”** címmel, amelyben a nyugat-európai kutatókat az utóbbi évtizedekben foglalkoztató kérdéseket vázolta fel. A nyugati kutatók érdeklődése – a hadtörténeti és diplomáciai kérdések körülménye után – erőteljes társadalom- és kultúrtörténeti fordulatot vett: olyan problémák kerültek a kutatás fókuszába, mint a társadalom kivezetése a háború okozta mobilizációból, a háborút kísérő kulturális jelenségek, a társadalom brutalizációja, illetve a gyász, és az emlékezet jelenségei. Ebben az a felismerés is tükröződik, hogy a háború a társadalom életében, gondolkodásában nem elvágólagosan ért véget, különösen mert a számos országban a világháborút forradalmak, belső és helyi fegyveres küzdelmek követték.

E kutatások egyik kitüntetett iránya a nő történet, hiszen a háború a nők munkába állását tette szükségessé: a történészek felteszik a kérdést, mennyiben változtatta ez meg a nők társadalmi súlyát és szerepeit. Megjelennek a történeti munkákban a túlélők, a háborúra visszaemlékező veteránok, akik nemcsak értelmezik a történeteket, hanem szövetségeket hoznak létre, nyomásgyakorló csoportokat alkotnak, amelyek például Franciaországban a szélsőbaltól a szélsőjobbáig lefedték a politikai spektrumot. Markáns irány végül a pacifizmus vizsgálata, hiszen a békevágy törvényszerűen megjelenik egy több millió életet és sokak nélkülözését kiváltó véres háborút követően.